

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2000. MÁJUS

70. SZÁM

SÁNTA GÁBOR

Mikor keletkezett a János vitéz?

„A kutatás számára [...] fontos Petőfi személyiségének megismerése, élettapasztalatainak, minden addig látott, olvasott, tanult ismeretének minél részletesebb feltérképezése. Az ezekre vonatkozó kutatások korántsem fejeződtek be, ezért a kritikai kiadás sem tekintheti lezártnak ezeket.”¹ Tehát nem „legenda-felmelegítés”, amikor a költő életművének megfellebbezhetetlen filológiai bizonyítékokkal alá nem támasztott, vitás kérdéseivel ismételtlen foglalkozunk. A *János vitéz* kapcsán Martinkó András negyed századdal ezelőtt meggyőzően állította, hogy ha a költeményről újat „mondani talán nem is lehet, kérdezni annál inkább kell”.²

Mindezt a *János vitéz* többfázisú alkotói folyamata mellett érvelő hipotézisem összefoglalásakor magam is szem előtt tartottam.

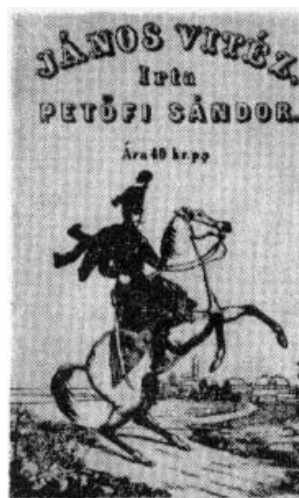
1. A *Kritikai kiadás* harmadik kötete alapján Petőfi Sándor 1844. november 15. és december 5. között dolgozott az elbeszélő költeményen. Vagyis a jelenlegi mértékadó vélemény szerint körülbelül három hét alatt készült el a *János vitéz* 27 fejezete.

Mi bizonyítja mindezt?

Voltaképpen semmi, hiszen az elbeszélő költemény keletkezésének tanúja, Vahot Imre visszaemlékezéséből is csupán az egyértelmű, hogy Petőfi 1844 „vége felé” kezdett hozzá a *János vitéz*hez. De hogy a ma ismert szöveget mikor fejezte be, tulajdonképpen megmondhatatlan. A fogalmazvány elkallódott, miként

¹ Petőfi Sándor összes művei. 3. Költemények. (1844. szeptember–1845. július.) *Kritikai kiadás*. Bp., 1997. 308. Szerk.: Kerényi Ferenc. A továbbiakban: *Kritikai kiadás*.

² Martinkó András: *Költő, mű és környezet*. (Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban.) Bp., 1973. 64.

PETŐFI SÁNDOR
(1823–1849)

Egyetértek a szakirodalom azon vélekedésével, hogy a János vitéz Iluskája eredendően a szerelemvágy megtestesülése volt, ugyanakkor feltételezem, hogy megformálásában – a szöke ideálok egyikeként – Etelke portréjának már 1844 kora telén is szerepe lehetett. Bár az elmúlt évtizedekben mint bizonyíthatatlan „legendát” elvetették, magam mégis megfontolandónak tartom.

a Vahothoz került tisztaát is. Ez utóbbi feltételezhetően „1845 januárjának utolsó napjaiban vagy február legelején kerülhetett nyomdába”, ahonnan a *János vitéz* március 6-án jött ki könyv alakban.³

Egyetlen mutatványa négy nappal korábban látott napvilágot a *Pesti Divatlap*ban.⁴ Ez az elbeszélő költemény teljes negyedik fejezete, az, amelyben a szerelmesek elbúcsúznak egymástól.

A *János vitéz* két megjelenés előtti felolvasásáról tudunk. Az elsőre 1844. december 1. és 5. között Vörösmarty, valamint a Vahot-testvérek előtt került sor. A második pedig Pákh Albert lakásán „mindenképpen a márc. 6-i megjelenés előtt, de jóval 1844. dec. 8. után történhetett”.⁵ Azonban az, hogy e két alkalommal a könyv alakban megjelent, véglegesített szövegváltozatot olvasta-e fel Petőfi, vagy sem, nem ismeretes.

Természetesen elképzelhető, hogy a költő december elején teljesen ugyanazt mutatta meg Vörösmartyéknak, mint hetekkel, esetleg hónapokkal később Pákh Albertéknak, ám ugyanígy feltehető az is, hogy az előbbieket a *János vitéz* egy korábbi változatával ismerkedtek meg. Kézirat(ok) híján ugyanis nem állítható, hogy mindkét társaság szó szerint ugyanazt hallotta, de még az sem biztos, hogy a később felolvasott szöveg került nyomdába.

Nem tartom valószínűnek, hogy egy szerző – alkosson bármilyen könnyedén is, mint Petőfi Sándor – megír valamit, és aztán *biztosan* nem változtat semmi lényegeset a szövegen, amikor még közel két hónapig a birtokában van a kézirat, sőt, a nyomdai munkálatokba is beleszólhat. E gyakorlattal a *János vitéz* esetében is célszerű számolni. Ma már ismeretlen változat(ok) egykori létezése nem zárható ki teljességgel. Különösen, ha arra gondolunk, hogy a tisztaát nyomdába adásának idején, 1845 januárjának vége és februárjának vége között egy látványos kéziratégetésre is sor került, amikor is Petőfi hirtelen „összegyűrte az asztalon szerte heverő papír szeleteket” és a kályhába dobta.⁶ A költő ezen tettét általában nem szokás a *János vitéz*tel is kapcsolatba hozni, pedig – mivel sem cáfolni, sem bizonyítani nem lehet – elképzelhető, hogy az elbeszélő költemény fogalmazványai is a tűz martalékává lettek.

Am mindez csupán megkérdőjelezi, hogy a *János vitéz* végleges szövege már 1844 decemberében elkészült volna, de még nem valószínűsíti, hogy a költő egészen a nyomdába adásig dolgozott rajta. Ez utóbbit látszik azonban erősíteni, hogy az új esztendő első napjaiban Petőfi életében egy tragikus, őt nagyon közelről, személyesen érintő esemény történt, mely *feltűnő párhuzamot* mutat az elbeszélő költemény utolsó harmadával. S ez Csapó Etelkének, annak a tizenöt esztendő lányának a váratlan halála 1845. január 7-én, aki iránt a költő ekkoriban gyengéd érzelmeket táplált.

Egyetértek a szakirodalom azon vélekedésével, hogy a *János vitéz* Iluskája eredendően a szerelemvágy megtestesülése volt, ugyanakkor feltételezem, hogy *megformálásában* – a szőke ideálok egyikeként – Etelke portréjának már 1844 kora telén is szerepe lehetett. Bár az elmúlt évtizedekben mint bizonyíthatatlan „legendát” elvetették, magam mégis megfontolandónak tartom. Azt pedig különösen, hogy ez az inspiráció a lány tragikus halála után döntően megváltozott. Ha elfogadjuk, hogy voltaképpen semmi sem bizonyítja a költemény egyetlen alkotói fázisát, akkor megengedhetőnek

³ *Kritikai kiadás.* 303.

⁴ *Mutatvány Petőfi János vitéz című népmeséjéből.* Pesti Divatlap, 1845. márc. 2. 283–284.

⁵ *Kritikai kiadás.* 305. *A második kiemelés tőlem.* S. G.

⁶ Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból.* Figyelő, 1887. 248.

gondolom, hogy Iluska alakja 1845. január 7-ét követően átértelmeződött és alapvetően Csapó Etelkével azonosult Petőfi számára.⁷

2. Csupán a sors kegyetlen játéka lenne, hogy Petőfi néhány héttel korábban megír egy költeményt, és a benne leírtak hirtelen valósággá válnak? Ha így történt, a költő nyilván mélységesen megdöbbenhetett, hiszen falra festette az ördögöt! A kortársak azonban semmi efféle nem tesznek utalást, pedig ők a későbbi idők kultuszának jegyében utóbb Petőfi szinte minden megnyilvánulását igyekeztek megörökíteni. Ugyanakkor a költő ekkoriban keletkezett ismert írásaiban sincs nyoma önvádnak, mely ebben az esetben érthető lenne. Feltételezhető-e ez arról a Petőfiről, aki 1844 karácsonyán ezt írja Cs. E. *kisasszony emlékkönyvébe*:

*Ha e sötét betűk, a miket itt leírok,
Lennének a balsors, a melly tán téged ér:
Elvetném tollamat, nem írnék, bárha lenne
Minden vonásomért egy-egy országot a bér.*

Az egykori Kukorica Jancsi és Iluska végső egymásra találása azonban nemcsak számomra tűnik sokkal inkább afféle *menyhei* boldogságnak, mintsem evilági beteljesedésnek. Az elmúlt százötven év során többeknek okoztak fejtörést ezek az ellentmondások; a legismertebb – és egyben a legvitatottabb – hipotézis minden bizonnyal Palágyi Menyhérté. Szerinte mindaddig, amíg János vitéz vissza nem tér falujába, a költemény a népmesék szokásos kompozícióját követi. „Ámde a költő kegyetlen szívvel másként intézi a szegény Iluska sorsát”, és Petőfi ahelyett, hogy lekerekítené a szerkezetet, váratlan fordulattal csavar egyet rajta. Palágyi ezt annyira váratlannak – „az első szakasztól föltűnően elütő jellegű”-nek – érzi, hogy csak azzal tudja magyarázni, amire már magam is utaltam az előzőekben: a *János vitéz* szövegének ma ismert utolsó harmada Csapó Etelke halálát követően, tehát 1845. január 7-e után keletkezhetett. E befejezés-variációra a költőnek nemcsak ideje volt bőven, de tragikusan hiteles motivációja is.⁸

Vagyis a *János vitéz* végleges szövege nem 1844 decemberében, hanem a következő esztendő első hónapjában készült el, éppen a *Cypruslombok Etelke sírjáról* című ciklus megírása idején – összegezhető Palágyi Menyhért hipotézise.

A *Kritikai kiadás* azonban kizárja ezt a lehetőséget.

Mindenekelőtt azért, mert a *János vitéz*t elsősorban népmesei ihletettséggének tartja, melyben a szokatlan haláleset éppen úgy elképzelhető, mint a későbbi boszorkány, óriás és tündér. Megengedi ugyan, hogy Petőfi hányatott életének bizonyos eseményei

⁷ Mindezt már Oravecz Ödön megállapítása is sugallja: „Mi az oly korán apátlanná, szegénnyé lett Csapó Etelkében inkább látjuk az Iluska mintáját, hiszen élete is oly borongó, bús mese lett. János vitéz Iluska sírjáról tépett le egy rózsát s azt a tündér-tó vizébe dobva, belőle örök életre kelt a szőke Iluska. Petőfi egy *cyprus-lombot* tesz le Etelke sírjára, s a *cypruslombokban* örökre élni fog a szőke fürtök kedves gyermeke.” (In: Oravecz Ödön: *János vitéz*. Rozsnyó, 1903. 8.)

⁸ Palágyi Menyhért: *Petőfi*. Bp., 1909. 100-105. E több alkotói fázist gyanító végkövetkeztetést hat esztendővel korábban Oravecz Ödön nem teszi meg. Az 1903-ban leírtakat Palágyi Menyhért könyvének megjelenése után azonban megismétli, mondván, a *Cypruslombokon* kívül „Petőfi még egy emléket állít Etelkének, mikor *János vitéz*ében Iluska alakját megfesti”. (Figyelő [Besztercebánya], 1912/13. 1-5.)

inspirálóan hathattak a cselekmény bonyolításakor, azonban abból kiindulva, hogy a költemény véglegesített változata már 1844 decemberében elkészült, a biografikus megfeleléseket kizárólag az azt megelőző időkből tartja valószínűnek. Vagyis elutasítja, hogy a *János vitéz* ma ismert szövegének alakulását a kézirat nyomdába adását megelőző hónap eseményei is befolyásolhatták.

A *Kritikai kiadás* szerint Petőfi érzelmei nem lehettek mélyek Csapó Etelke iránt, és így szerepét a *János vitéz* megírásából kizárja. A lány halálát követő zaklatottságot a tragédia váratlanságával és a korszak, valamint Petőfi effélékre érzékeny lelkületével magyarázza. Vagyis lényegében egyetért Horváth Jánossal, aki egyenesen azt állítja, hogy Etelke halála után Petőfi Sándorral megtörténik „az a rendkívüli, az az abszurd eset, hogy egy *halott* leányba beleszeret. Ösztönszerűleg megérzi, hogy ezúttal minden eddiginél szokatlanabb, egészen újszerű lírai ingerhez, termékenynek tetsző, gazdag lírai táplálékhoz jut. Nem is ereszti el – mohón, valósággal költői éhséggel kap rajta”...

Motívumai alapján a *János vitéz* nyilvánvalóan meseszerű. Már a kortársak is így értelmezték, ráadásul az előzetesen közölt mutatvány is „népmesé”-nek aposztrofálja, a kötet harmadik oldalán pedig ugyancsak ez olvasható. Dömötör Ákos és Kerényi Ferenc pedig még azt is kimutatja egy közös tanulmányban, hogy a *János vitéz* meselemei szinkronban állnak az egyetemes mesemotívum-kinccsel.¹⁰ Azonban számomra mindez nem bizonyítja, hogy a költemény véglegesített változata már 1844 decemberében elkészült, miként azt sem, hogy Csapó Etelke tragikus halála biztosan nem befolyásolta a szöveg alakulását. A mára általánosan elfogadottá vált véleménnyel szemben a tények alapján inkább az valószínűsíthető, hogy a költő sokkal mélyebben vonzódott a lányhoz, mint azt általában gondolják. Sőt, úgy tűnik, Petőfi még a házasságot is egyre elképzelhetőbbnek tartotta Csajághy Erzsébet lányával, Vachott Sándorné húgával.

A korábban helyét nem találó, nyomorgó Petőfi 1844 nyaratól valóságos karriert futott be Pesten. A fővárosba települő fiatalember alig néhány hónap múltán immáron Vörösmarty Mihály barátjának mondhatja magát, egyik hangadója a fiatalágnak, segédszerkesztője a *Pesti Divatlap*nak és már két önálló kötet címlapján olvasható a neve. Művészileg és egzisztenciálisan is micsoda fordulat szűk fél esztendő alatt! Mi hiányozhat még ennek az addig oly sokat hányódó fiatalembernek? A *szerelem* és az *ott-bon*, melyek vonzó oldalait is érzékelhette új barátainak családjainál. S akkor ősszel megismerkedik a félárva Csapó Etelkével, akinek révén nemcsak a Vahot-testvérekkel, Bajzával, Vörösmartyval, illetve tágabb értelemben még Fáy Andrással, Erdélyi Jánossal és Kossuth Lajossal is rokonságba kerülhetne, de aki talán valóban viszonzozza is a fiatalember fokozódó érdeklődését. Ez utóbbit, vagyis a költő már-már szerelemnek mondható érzelmeit sejtetik a lány utolsó heteiben írt, mind konkrétan fogalmazó Petőfi-költemények. Az *Etelkéhez*, a már idézett *Cs. E. kisasszony emlékkönyvébe*, a *Bucsi 1844-től* és a *Hull a levél a virágról...* című költeményeket külön-külön ugyan lehet romantikus ujjgyakorlatoknak tekinteni, de *együtt* félreérthetetlen vallomásnak is.

⁹ Horváth János: *Petőfi Sándor*. Bp., 1922. 137. *A kiemelés tőlem*. S. G.

¹⁰ Dömötör Ákos–Kerényi Ferenc: *A János vitéz egyetemes mesemotívumairól*. ItK, 1994/3. 375–380. (*Kritikai kiadás*. 311–315.)

Vachott Sándorné, a lány nővére szerint „Petőfi Sándor eszményképét találta fel benne, s mire észrevette magát, komolyan szerelmes volt” Etelkébe.¹¹ A költő életének ez idő tájt talán legközvetlenebb tanúja, Vahot Imre ugyancsak nyomatékkal hangsúlyozza, hogy „első mélyebb szerelmének tárgya, imádott bálványa Etelke” volt. Vahot feltételezi, hogy a lány „alig gondolt még a szerelemre”, azonban Petőfi „titkos, néma, de fellengző szerelmé”-t, „ábrándos sóhajai”-t, „sóvár pillantásai”-t, és „titkos vonzalmát” határozottan állítja, hozzátéve, hogy Petőfi Sándor szerelmének valóságát „bizonyítja azon körülmény, minél fogva képzelt kedvese sírját gyakran meglátogatta s könnyűvel öntözte”.¹²

A „képzelt kedves” szófordulattal Vahot a vonzalom feltételezett egyoldalúságára utal és nem a költőnek a váratlan halálest *előtti* érzelmeit vonja kétségbe!

3. Alapvetően egyetértek Wéber Antal azon megállapításával, hogy „az a majdhogynem realiztikus követelmény, miszerint az élményhättér teljessége a biztosítéka a mű érzelmi-gondolati telítettségének, mint egyfajta lírai hitel, aligha igazolható”.¹³ Am annak kategorikus és általánosító kijelenthetőségét, hogy „Gyulai Pál és mások feltételezése a valóságos szerelem mibenlétéről olyan okoskodások, melyekből az Amor dolgaiban kevésbé járatos tudós elmék szerény tapasztalata szól”, túlzásnak tartom. Wéber Antal e tanulmányában a mű és az élmény viszonyának megítélésekor maga is szélsőségbe, az előzőek ellentétébe hajlik, amikor megállapítja, hogy „az az esemény viszont, melybe Petőfi érzelmileg belebonyolódott, szinte mintapéldája a romantikus végletnek. [...] Mármint, hogy mi volt igaz és mennyiben a költő vonzalmát illetően, mellékessé válik ebben a pillanatban. A befejezés sorsszerű aktusa lekerekítette az élményt, s az, hogy mi a való és mi a képzelet, már nem számít ebben a szférában”.

A kisszámú hiteles adat kevés *bizonyosat* állít Petőfi Sándor Csapó Etelke iránti érzelmeivel kapcsolatban. Bár a valóság rekonstrukciója nem elsődleges kérdés bármely műalkotás esztétikai megítélésekor, azonban egyéb esetben, például az *időrend* problémáinak megoldásakor, megkerülhetetlen. A *János vitéz* keletkezésének vitatható kérdésében pedig éppen erről van szó. Egészen pontosan arról, hogy minden bizonynyal nem mellékes, mi volt igaz és mennyiben a költő vonzalmát illetően.

Petőfi költészetének élményszerűségét általában nem szokás megkérdőjelezni; a valóság alapszövege verseinek. S ez a tárgyalt időszakban keletkezett költemények esetében különösen szembeűnő. A *Bucsú 1844-től* című vers második, harmadik és negyedik strófája éppen úgy Petőfi életének az esztendő második felében bekövetkezett, szinte saját maga számára is hihetetlen fordulatait összegzi, mint Kukorica Jancsi karrierjeként a *János vitéz* első kétharmadában. „A mennyországnak állók küszöbén” sor szerintem a következő esztendő magánéleti reményeire utal, és nem pusztán „köl-tői túlzás”. Számomra ezt erősíti a *Cipruslombok*-ciklus *Jaj, be bús ez a harangszó...* kezdetű költeménye is, melyben Petőfi azt a meghiúsult reményét említi, miszerint

¹¹ Vachott Sándorné i. m. 186. Vachotné memoárját pontatlanságai és tévedései miatt irodalomtörténet-írásunk érthetően fenntartásokkal kezeli. Azonban a szükségszerű óvatosság nem jelentheti, hogy e kortársi visszaemlékezés *minden* állítása megfontolás nélkül elvetendő lenne. A *Kritikai kiadás* sem teszi ezt, hiszen adatait számos helyen felhasználja.

¹² In: *Vahot Imre emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete. II.* Bp., 1880. 82-83. S. a. r.: Vahot Gyula.

¹³ Wéber Antal: *Petőfi gyász- és emlékdalai. (Cipruslombok Etelke sírjáról)*. ItK, 1994/4. 479-492.

a templomba nem Etelke koporsójához szeretett volna elmenni, hanem a lány „vőlegényeként”. A *Vahot Sándorhoz* című költői levélben pedig arról is szól, hogy ha Etelke nem hal meg, „tán nemcsak barátod lettem volna egykor”. Mindehhez tegyük hozzá, Vachott állítólag azt mondta Etelke ravatalánál Petőfinek, hogy „látod, Sándor, ha ez a kislány meg nem hal, még feleséged lett volna!” Kerényi Frigyes pedig azt írta ekkoriban egyik versében a barátjának, hogy

*Özvegy lelked kínját orvosolni
Néma ajkkal jőnék én te hozzád.*¹⁴

Petőfi a *Cipruslombok*-ciklus verseiben Etelkét „szebb reményeimnek korán kiegészített hajnalcillagá”-nak, „meghalt életem”-nek, „emésztő gyönyöröm”-nek, „kedvesem”-nek, „elásott kincse életemnek”, „romba dőlt oltárom”-nak, „édes angyalom”-nak, „kedves halottam”-nak, „szerelmesé”-nek, „boldogságom fájának idő előtt lehullt gyümölcsé”-nek nevezi, és e sorozatot szemléletesen zárja az 1845. április 1-jén írt búcsúvers, az *Azokhoz az én jó pesti pajtásaimhoz* két sora:

*Volt itt szeretőm, hanem az már
A sírhalom éjibe tért.*

Ha valójában semmiféle személyes kötelék nem fűzte egymáshoz a fiatalokat, vagy legalábbis a költő – már a váratlan haláleset előtt is – nem vonzódott Etelkéhez, akkor megmagyarázhatatlannak tartom Petőfi felfokozott idegállapotát 1845 első két hónapjában. A ciklus kétségbeesetten szenvedélyes, helyenként kifejezetten extatikus hangvétele, a temető, a sír, a halál vissza-visszatérő képeinek *halmozása* mély megrendülésről és fájdalomról tanúskodik. (S ebben a kortársak közül számosan, Turi Mészáros István, Gyulai Pál, Kemény Mihály és Sass István nem is kételkedtek.¹⁵) Nem értem, hogy a költő feltűnő viselkedésében és a ciklus zaklatott hangú verseiben – csak azért, mert ezek a korabeli almanach-költészet szemléletmódját is kétségtelenül felidézik – miért kell *feltétlenül* csak romantikus pózt, az ebben az esetben a morbiditást is felváltó modort és csupán ihletet adó témát látnunk.

A *Cipruslombok* egyes darabjai, illetve a melléjük rendelhető későbbi költemények, például a *Szerelmevágy* és az áprilisban már Eperjesen készült *Mi bűvös bájos hang...*, de mindenekelőtt az 1845 nyarán, tehát több mint fél esztendővel Etelke halála után írt megrendítő *Messze vándoroltam...*, Petőfi nagyon is *komolyan* veendő érzelmeiről árulkodnak. Miként az ugyancsak ekkoriban, Losoncon keletkezett *P...y Vilma kisasszonyhoz* alábbi sorai:

*Tudod szerelmem bús történetét:
Volt életemnek egy királyi kincse,
Koldús vagyok, mert azt eltemeték.*

E költemény keletkezési körülményeivel kapcsolatban érdemes hosszabban idézni Plachy Vilma vőlegényének, későbbi férjének, Steller Antalnak a leveléből: „Úgy látszott, hogy jegyesem első tekintetre megnyerte Petőfi rokonszenvét, mert anélkül, hogy a szobában bárki másra nézett vagy bárkihez szólt volna, megfogta kezét s hosz-

¹⁴ Kerényi [Frigyes]: *Petőfinek*. Pesti Divatlap, 1845. márc. 20. 363. *A kiemelés tőlem.* S. G.

¹⁵ Vélekedéseik egybegyűjtve is olvashatók Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* című munkájának második kötetében. (Bp., 1955. 468-470.)

szan, meghatottan nézett szemébe, majd az elérzékenyedtől remegő hangon szólt hozzá s beszélt vele hosszasan az ő Etelkéjéről... Erre meg aztán mind jegyese, mind a jelen volt asszony népség egész pityeredésig elérzékenyült. Petőfi komolysága mellett az egész megható jelenetben volt valami ünnepies.”¹⁶ Mindez több mint fél évvel Etelke halála után!

Sőt, Vachott Sándorné később azt is állította, hogy Petőfi még az után is emlegette a húgát, hogy közelebbi kapcsolatba került Szendrey Júliával: „De bármi boldog s szerelmes vagyok is – mondá [...] –, életem első szerelme s felejthetetlen eszményképe: Etelke marad...”¹⁷

A *Kritikai kiadás* egyik megjegyzése szerint „az Etelke-élmény 1848. decemberig mutatható ki Petőfi lírájában”¹⁸ Hogy milyen mélyen ivódott Petőfi emlékezetébe a lány tragikus halála, azt az 1847 júliusában írt, Szendrey Júlia egészségéért aggódó, *A betegséggel szomszéd a halál...* kezdetű vers következő sorai szemléltetik talán legérzékletesebben:

*Ne vedd el tőlem, oh sors, híveimet...
Megénekeltem már egy holt leányt...
Ne kívánd, hogy két koporsó közé
Szoruljak, ne kívánd!*

4. Azért tartottam fontosnak Petőfi Sándor Etelke iránti vonzódásának szemléltetését, hogy ismét feltehessem – immáron nyomatékosabban – a kérdést: vajon csupán az élet kiszámíthatatlan csapásával, a véletlenek egybeesésével magyarázható a *János vitéz* váratlan kompozíciós fordulata, vagyis Iluska halála és a *Cipruslombokat* ihlető tragédia időbeli közelsége? Csak úgy történhetett, hogy Petőfi 1844 decemberében szerelme elvesztésének próbáját is hőse elé állítja, és aztán úgy adja sorsa, hogy néhány hét múltán a valóságban is szembenézni kényszerül egy kísértetiesen hasonló élménnyel?

A magam életrajzhoz igazodó – a biografikus *inspirációt* a meseszerű *megformálással* a költemény *egészében* összeegyeztethetőnek tartó – elgondolása szerint *valószínűsíthető* a *János vitéz* utolsó harmadának és a *Cipruslombok* darabjainak *párhuzamos* keletkezése. Nem a költői szabadságot vonom kétségbe és nem a képzelet teremtő erejét, sokkal inkább azt szeretném elkerülni, hogy akkor is ezekkel magyarázzuk a tényekkel alátámasztani nem tudottakat, jelen esetben a *János vitéz* keletkezésének idejét, amikor a valóság – meglehet – sokkal kézenfekvőbb. Hipotézisem megfogalmazásakor ösztönzőleg hatott Martinkó András azon általánosító megállapítása, mely szerint Petőfi költészetében „egy-egy élmény-ciklus mindig erősen személyes hangütésű lírai versekkel kezdődik, dalszerű, formailag klasszikusan tiszta, fegyelmezett költeményekbe olvad fel, alakul át, majd a csalódás vagy a beteljesülés s egyben az új út keresése ismét a bontottabb, dúltabb, emelkedettebb, hevültebb, személyesebb lírát teremti meg. A *középső fázis* során, de már *cikluszáró* igénnyel születnek az összefoglaló, lezáró jellegű, *olykor* az élmény személyes lírai töltését helyettesítő, ill. – többnyire – objektíváló *epikus, prózaikus vagy drámai* alkotások”.¹⁹

¹⁶ *Kritikai kiadás*. 507.

¹⁷ Vachott Sándorné i. m. 335.

¹⁸ *Kritikai kiadás*. 411.

¹⁹ Martinkó András i. m. 79.

Martinkó a *János vitéz* – melyet ő sem tekint egyből a ma ismert formájában megírt műnek – és a *Cipruslombok* keletkezését nem kapcsolja össze. Elmélete azonban esetükben is elfogadhatónak látszik, ha az előbbi befejezését az utóbbival nagyjából egy időre tesszük.

A fentiek alapján állítható, hogy az eredendően karrier-történetnek induló meseszerű elbeszélő költemény váratlan fordulata csak akkor tekinthető az 1480 sornyi mű *eleve* betervezett kompozíciós részének, ha úgy nézzük a *János vitéz* történetét, hogy még a francia trónról is lemondó Kukorica Jancsinak, a szerzői szándéknak megfelelően, mindenképpen – vagyis bármi áron! – a tündérek fejedelmének *kell* lennie. Így ível a történet – mondják az ezt vallók. Én azonban az ívet csupán János vitéz hazatéréséig érzékelem. Szerintem, egyetértve Palágyi Menyhérttel, itt feltűnő fordulat történik a cselekményben.

Minden bizonnyal már Toldy Ferenc is hasonlóra gondolhatott, amikor „az egységes szerkezet hiánya”-ról beszélt, mondván, „a költemény nyúlik inkább, semhogy kerekké alakulna”.²⁰

Ha túlzás is Fischer Sándor megállapítása, miszerint „ez a [második] rész kétségkívül a leggyengébb, úgy a feltalálásban, mint a kivitelben”, nyilvánvaló, hogy ettől kezdve „az előadás elveszti lassan-lassan humorát; belemerül minden a mesék ködös világába”.²¹ Míg a költemény első fele többnyire kollektív küzdelem és kalandozás, az utolsó harmada viszont már magányos alászállás és pokoljárás. Végül pedig visszatérés oda, aminek a mese-logika szerint már a váratlan fordulat előtt be kellett volna következnie: a szerelmesek egymásra találásához.

Petőfi ezáltal időtlenné teszi a tündérek közt egymásra találó Jancsi és Iluska szerelmét – hangzik az általános vélekedés. Szerintem a *János vitéz* első kétharmadához sokkal szervesebben illeszkedő „éltek boldogan, amíg a világ világ” zárás ugyanezt jelentené, hiszen a mesében, lényegéből adódóan, a hős többnyire evilágon nyeri el méltó jutalmát. A *János vitéz* Óperenciás-tengeren túli boldogok szigete inkább a túlvilágot, a mennyországot idézi, és azt, hogy Petőfi szerelmesei a Földön nem, csupán *ismert határain túl* lehetnek egymásé.

A *János vitéz* utolsó harmada és a *Cipruslombok* számos *motivikus* hasonlósága ugyancsak ezt sugallja. A ciklus „intonációja szinte olyan, mintha Jancsi szólna Iluskához” – jegyzi meg Pándi Pál, talán önkéntelenül is, mert ezen megfigyelése összességében nem illeszkedik a *János vitéz*ről és a *Cipruslombok*ról formált nézetéhez.²²

E Pándi-féle álláspont szemléletesen példázza, hogy amikor egy vélekedés kanonizálódik, az döntően befolyásolja az adott műről való gondolkodásunkat. Az elfogadott teóriát többnyire még akkor sem kérdőjelezzük meg, amikor számos ellentmondás elbizonytalanítani látszik azt. S a *János vitéz* esetében szerintem éppen erről van szó.

5. Az eddig vázoltakat olyan felvetéseknek tartom, amelyekkel nemcsak az elbeszélő költemény keletkezési idejének meghatározásakor, de az értelmezésekor is célszerű számolni. Meglehet, a *János vitéz* nem „csupán” a korszak kiemelkedő verses meséje-

²⁰ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. (A legrégebb időktől a jelen korig. 1864–1865.)* Bp., 1987. 395.

²¹ Fischer Sándor: *Petőfi élete és művei.* Bp., 1890. 228. Tolnai Lajos fordítása.

²² Pándi Pál–Pálmai Kálmán: *Petőfi Sándor.* Bp., 1973. 88.

ként, hanem végső változatában egyúttal egy személyes tragédia megrázó költői dokumentumaként is olvasható.

Petőfi 1844 novemberének végén és decemberének elején megírta – talán valóban „néhány est és éjfél”, illetve „mintegy hat éjszakán keresztül”, miként ezt Vahot Imre és Zilahy Károly állította – a senkifiaként elbujdosott és valakiként hazatérő Kukorica Jancsi verses meséjét. Ezt a feltételezhetően 17 fejezetet olvasta fel Vörösmartyék előtt. Elképzelésemet valószínűsíti Gyulai Pál 1854-ben tett megjegyzése, miszerint Petőfi „eleinte csak egy pár szakaszból álló népies beszélyt akart belőle készíteni, s *lassan-lassan* egy nagy népmese kerekedett ki belőle”.²³

Szerintem a költemény megírását döntően nem Petőfi katonaelményei, hanem a vele 1844-ben történtek inspirálták *közvetlenül*. Mindaz, amit a költő a *Bucsu 1844-től* című óvbúcsúztató versében így fogalmaz meg vallomásszerűen:

*Jutalmaúl nem rest munkálatomnak
A hír csillagja rám sugárt vetett,*

[...]

*Elhamvadt üszke van csak bánatomnak
A romba dőlt s már fél-ép szív felett;*

[...]

*Oh haldokló év! sírod mellett engem
Lágy bölcsejében ringat a remény,
S hahogy szabad, a mit jövendöl, hinnen:
A mennyországnak állok küszöbén.*

Olvasatomban ez utóbbiak már Petőfi Csapó Etelke iránti érzelmeire, és nem a művészi, illetve egzisztenciális sikerekre utalnak. Mivel a költemény első fele a „tervek” és a „hír” *megvalósulását* veszi számba, a „hahogy szabad, a mit jövendöl, hinnen: / A mennyországnak állok küszöbén” kijelentés a lánnyal kapcsolatos jövőterveinek realizálódásaként értelmezendő.²⁴

Képzeltető, hogy az a Petőfi, aki így várja az új esztendő, mit érezhetett, amikor 1845. január 7-én Vachott Sándorékhoz megérkezve Csapó Etelke váratlan halálával szembesül! Nyilván döbbenet hallgathatta, hogy a fejförcsökre panaszkodó lány váratlanul az édesanyjához fordult: „Valami a fejből mintha egyszerre csak idecsépett volna – mondá szíve tájára mutatva”, majd hirtelen egy „Jaj, mamám!” kiáltással meghalt.²⁵ Ugyancsak Vachottnétől tudjuk, hogy amíg az orvosok a tetszhalottnak hitt Etelkét vizsgálták, „Petőfi ott zokogott a nyílt koporsó mellett”.²⁶

²³ Gyulai Pál: *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk*. Bp., 1922. 19. S. a. r.: Ferenczi Zoltán. *A kiemelés tőlem*. S. G. Kerényi Ferenc fenntartásokkal kezeli Gyulai „forrás megadása nélkül (valószínűleg szóbeli közlés nyomán) publikált” megállapítását. (Dömötör-Kerényi i. m.) Az óvatossággal természetesen egyetértek, Gyulai Pál véleményének *elvetésével* azonban nem.

²⁴ Nem látom be, hogy a *Kritikai kiadás* mi alapján *biztos* abban, hogy kettejük kapcsolata e tervezettségre a költő számára „konkrét reményt nem adott”. (I. m. 399.)

²⁵ Vachott Sándorné i. m. 243.

²⁶ Uo. 244.

S most idézzük fel a *János vitéz* azon jelenetét, amikor a szerelméhez betoppanó főhős Iluska haláláról értesül:

*Jó, hogy nem állt János, hanem űlt a széken,
Mert lerogyott volna kínos érzésében;
Nem tudott mást tenni, a szívéhez kapott,
Mint ha ki akarná tépni a bánatot.*

[...]

*János reá borúlt az asztal sarkára,
S megeredt könnyének bőséges forrása.²⁷*

A visszaemlékezésekből ismeretes, hogy Csapó Etelkét *feltűnően sok* gyászoló búcsúztatta a temetőben. S mit mond a menyecske János vitéznek az *árva* Iluska temetéséről?

*A falu népsége nagy számmal kísérte;
Minden kísézője könnyet ejtett érte.*

Csupán véletlen egybeesés lenne? Meglehet, de akkor megannyi véletlen egybeesés a *Cipruslombok Etelke sírjáról* című ciklus és a *János vitéz* utolsó harmadának számos szövegszerű hasonlósága is. Ezek jórészt a korabeli költészet konvencionális motívumai, azonban a párhuzamok száma megkérdőjelezi a véletlenszerűséget.

Azért tartom fontosnak felidézni őket, mert szerintem a *Kritikai kiadás* több alkotói fázist elutasító álláspontját *elbizonytalanítják*.

6. A ciklus január 8-án, tehát az Etelke halálát követő napon írt versében ez olvasható:

*Vagy holtjokat a sírok ki nem adják?
S csak a mennyben találkozol velem...
Vagy többé sem az éj sem a mennyország
Meg nem mutat már téged nekem?!*

(Hová levél? ...)

A január 9-én és 10-én írt költemények egyikében pedig a költő az égbolt legfényesebb csillagára tekintve így szól önmagához:

*„Nézd, nézd, Etelkéd e sugár!
Hagyd itt a földi életet,
Menj föl hozzá, ő téged vár.»*

(Amott fönny egy csillag ragyog...)

Ugyanakkor Iluska utolsó szavai a következők:

*Jancsikám, Jancsikám, az isten áldjon meg
Más világon, ha még szeretsz, tied leszek.*

De nézzük tovább a *János vitéz* cselekménye váratlan fordulópontjának és a ciklus első verseinek párhuzamait! Az Iluska haláláról értesülő János vitéz így kesereg:

²⁷ *A versek kiemelései a továbbiakban tőlem.* S. G.

*Miért, miért lettem e világra, miért?
Ha illy mennykőcsapás, ilyen gyötrelmem ért!*

Véletlen-e, hogy ugyanakkor a január 9-én és 10-én készült versek egyikében Petőfi ezt írja Etelke temetésének felidézésekor:

*Egyszerre lelkemet ezer
Mennykő csapása érte...*

(Ha ébren meg nem látogatsz...)

A *János vitéz* cselekménye most tárgyalt fordulópontjának emlékezetes és hangsúlyos részlete, amikor a megtört főhős kilátogat szerelme sírjához:

*„Leáldozott a nap piros verőfénye;
Halovány hold lépett a napnak helyébe;
Szomorún nézett ki az őszi homályból,
János eltántorgott kedvese hantjáról.”*

S mi olvasható a már említett, *Hová levél...* kezdetű, a közvetlenül Etelke halálát követő napon írt költeményben? A következő:

*Ha majd az éjnek hallgatag felében
Halvány sugárt a hold a földre vet:
A temetőnek küszöbét átlépelem,
S fejem lehajtom sírhalmod felett.*

E temető-jelenetnél tartva érdemesnek érzem felhívni a figyelmet a *Hull a levél a virágról...* kezdetű költemény utolsó strófájának alábbi két sorára:

*Lesz még virág a rózsafán,
Egymást még mi is látjuk tán.*

A *Kritikai kiadás* által is elfogadott vélekedés szerint Petőfi e verset 1845. január 7-én délelőtt írta, még *azelőtt*, mielőtt Etelke halálával szembesült volna. Papírra vetését a betegeskedése miatt valószínűleg karácsony óta nem látott lány utáni vágyakozás inspirálta. Az idézett részlet *eredendően* minden bizonnyal erre az óhajra utalt. Azonban mindez Etelke tragédiája nyomán alaposan átértelmeződhetett a költő számára. Meglehet, e költemény, illetve annak fenti sorai nemcsak a *Cipruslombok* megírására ösztönözte Petőfit, hanem kiindulási pontja is lett a *János vitéz* addigi szövege folytatásának. A temetőből távozó János vitéz leszakít a hantról egy Iluska „porából nőtt” *rózsaszálat*, mely ezután a halott kedvest *testesíti meg*. S részben éppen e rózsza révén válik majd lehetővé, hogy az elbeszélő költemény végén a szerelmesek ismét meglátassák egymást.

Természetesen e virág-motívumot éppen úgy a népdalokból és népmesékből kölcsönözött, közkeletű képnek lehet tekinteni, miként a *Cipruslombokban* feltűnő rózsát is. Ezek sem feltétlenül szándékos egybeesések, azonban elgondolkodtató, hogy Petőfi a ciklusban egyedül ezt a virágot nevezi meg.²⁸

²⁸ Ha a rózsamotívum kapcsán a *sub rosa* kifejezés esetleges párhuzamait is felidézzük, a ciklus versei – meglehet – többet elárulnak Petőfi Csapó Etelke iránt érzett vonzalmáról, mint eddig gondoltuk.

A január 9-én írt versében egyenesen a rózsával azonosítja Etelkét:

*Kedves, hervadt rózsaszála
Tizenöt tavasznak!*

[...]

*Vagy talán te is megbaltál?
Tán megölt a bánat?
Hogy hervadni hagyta ezt a
Legszebb rózsaszálat.*

(Jaj, be bús ez a harangszó!)

A január második felében írt költemények közül kettőben pedig ez olvasható:

*És fon talán a sors nem fáradó keze
Egy rózsás kötelet,
Melly összefűzi majd az életvágat és
Fölépült szívemet.*

(Hatalmas orvos az idő...)

[...]

*Mi szép, mi szép volt a halotti ágyon!
[...]
Mint tiszta hó a téli rózsaszálon:
Lengett fölötte a fehér halál.*

(Ha életében...)

A *Cipruslombok* virágmotívumainak számbavételekor a *Jőj, tavasz, jőj!*... kezdetű vers alábbi sorai számomra ugyancsak az *Iluska hamvaiból nőtt rózsát* idézik:

*Én galambom hű árnyéka lések,
Követője minden lépésének,
Míg szerelme, mint, tavasz! virágod
Melegülő keblén kicsirázott.*

Itt kell ismét megemlíteni a *János vitéz* azon jelenetét, amelyben a szerelmesek elbúcsúznak egymástól. E szerint Iluska közvetlenül Jancsihoz intézett utolsó szavai ezek voltak:

*»Most hát, Jancsi lelkem, eredj, ha menned kell,
A jó isten legyen minden lépéseddel.
Ha látsz tört virágot utközépre vetve,
Hervadó szeretőd jusson majd eszedbe.«*

E versszak, bár a *Pesti Divatlap* 1845. március 2-án megjelent számának mutatványában megtalálható, a *János vitéz* kötetkiadásaiába sem 1845-ben, sem a következő esztendőben nem került be. Először a *Petőfi összes költeményeinek* 1847-ben megjelent edíciójában olvasható, az elbeszélő költemény 165-168. soraként. Kihagyását mind az

első, mind a második, címlapkiadásból a *Kritikai kiadás* azzal magyarázza, hogy a mutatvány feltehetően a Petőfinél maradt fogalmazványból készült, és nem a tisztázattól, amely alapján a kötetet éppen sajtó alá rendezték. A két kézirat mindebből következő strófányi különbözőségére szerintem kétféle válasz adható:

I. Lehet, hogy nem is különböztek egymástól, a négy sor csupán a nyomdász figyelmetlenségéből maradt ki a kötetből. Könnyen tévedhetett, hiszen nemcsak az ominózus versszak kezdődik „Most”-tal, hanem az előző kettő is.

II. A kérdéses sorok a fogalmazvány és/vagy a mutatvány *utólagos szerzői betolásai*.

Martinkó András ez utóbbit feltételezi, mondván, „nyilvánvaló [...] hogy a kiegészítés idején a *János vitéz* e része már ki volt nyomtatva”.²⁹ Vagyis a strófányi kiegészítésre már 1845 januárjának vége után került sor, tehát Etelke halálát követően. Ha így történt, akkor a „tört virág” és a „hervadó szerető”, illetve a ciklus „hervadt rózsaszála” közötti egybeesés a hipotézisem mellett szóló nyomós érv!

7. Elgondolkodtató az elbeszélő költemény már idézett temető-jelenetének – vagyis azon részének, amellyel véleményem szerint (is) a *János vitéz* „második része” kezdődik – és a gyászvers-ciklus bevezető darabjának hasonlósága. János vitéz a sírhalomra borulva

*Végig gondolta a régi szép időket,
Mikor még Iluska tiszta szíve égett,
Szíve és orcája – s most a hideg földben
Hervadtan, hidegen vannak mind a ketten.*

A *Cipruslombok* január 7-én és 8-án írt nyitóverse, az *Elmondom, mit eddig...* előbb ugyancsak „a régi szép időket” idézi fel, úgy, mintha az élőnek vallana, majd így folytatódik:

*S most tudsz mindent, a mit
Éreztem, szenvedtem;
Fogsz-e vigasztalni
Nyájas feleletben?*

*Szólj, idvességemnek
Meváltó keresztje!
Nem nyilik meg ajkad?
Semmit sem felelsz-e? – –
Oh, miképp felelnél,
Hiszen néma nyelvvel...
Kiterítve... holtan...
Koporsóban fekszel!*

Petőfi a következő két napon írt *Ha ébren meg nem látogatsz...* kezdetű gyászversében is „a régi szép idők” felidézett emlékeit szembesíti a jelen szörnyűségével. Költeményét fogadkozással zárja, mely szerint

²⁹ Martinkó András i. m. 70.

*A mennybe föl, vagy sírba le,
Mindhová követlek!*

8. János vitéz, miután elbúcsúzik kedvese sírjától, elindul, hogy *megkeresse* a halált – azaz, voltaképpen magát Iluskát, akinek, mint láttuk, a menyecske tolmácsolásában ezek voltak az utolsó szavai: „Más világon, ha még szeretsz, tied leszek.” Vagyis az elkeseredett János vitéz számára egyedül „a túlvilág reménye” maradt, mint azt Oravecz Ödön is megállapította.³⁰

A keresés a *Cipruslombok*nak is vissza-visszatérő motívuma. Petőfi a ciklus harmadik darabjában, a lány halálának másnapján írt *Hová levél?*... kezdetűben írja a következőket:

*Keresni foglak; – hasztalan kereslek?
Vagy még meglátjuk egymást valaha?*

Mіндеzt körülbelül akkor, amikor – a feltételezésem szerint – Petőfi folytatni kezdi a *János vitéz*t, mégpedig azzal, hogy hőse útnak indul Iluska sírja mellől. „Mentében” János vitéz így szól a lány sírjáról szakított rózsához:

*Ki porából nőttél, árva kis virágszál,
Légy hűséges társam vándorlásaimnál;
Vándorlok, vándorlok, a világ végeig,
Míg kívánt halálom napja megérkezik.*

A *Cipruslombok* utolsó verseinek egyikében ugyanakkor ez olvasható:

*Gyakran bolyongok föl s le céltalan,
Bolyongok, míg – azt sem tudom, hogyan? –
A drága kis lány sírhalmához érek.
Édes remény tart ottan engemet;
Remélem, hogy majd szívem megreped...*

(Be szomorú az élet én nekem...)

A ciklus január harmadik hetére datált *Jőj, tavasz, jőj!*... kezdetű költeményében Petőfi arról is beszél, hogy valaha úgy érezte, nincs az a távolság, amely Etelkétől el tudná választani:

*S hogyha tőle száz mérföldre lennék,
Száz mérföldről is hozzája mennék.*

A *János vitéz* végén kiderül, hogy a szerelmeseiket legalább ekkora távolság választja el egymástól, hiszen az egyszerre fél mérföldet lépő óriás három hétig gázol az Óperenciás-tengerben, amíg főhőssel a tündérek szigetéig ér.

Kik voltak János vitéz társai, amikor elkezdte vándorlását?

*János vitéznek volt utjában két társa:
Egyik a búbánat, a melly szívét rágta,
Másik meg kardja volt, bedugva hűvelybe,
Ezt a török vértől rozsdá emésztette.*

³⁰ Oravecz Ödön: *János vitéz*. Rozsnyó, 1903. 31.

Tehát „a búbanat, a mely szívét rágta”... Ugyanerről beszél a költő a ciklus január közepe táján írt egyik darabjában is, mely szerint

A fájdalom féreg, mely *lassan, lassan,*
De nem fáradva, folyvást rág belől.

(Hazugság, a mit...)

Miként a bánat, úgy a sírás is állandó motívuma a ciklus verseinek, különösen a legelsőként írottaknak. A január harmadik hetére datált költemények egyike azonban már a következőképpen zárul:

Elsírta könnyeit
Szerelmesének sírján gyermeked.

(Anyám... anyám...)

Ugyanakkor János vitéz útnak indulásakor ez olvasható az elbeszélő költemény XIX. fejezetében:

Utóbb a könnyel is végkép számot vetett,
Csupán magát vitte a megunt életet.

Az életuntság és a halálvágy a *Cipruslombok*-ciklus egészének meghatározza alaphangját. János vitézt is ez űzi egyre tovább és tovább. Miután egy nagy, sötétlő erdőbe jut és az óriásokat maga mellé állítja, majd segítségükkel legyőzi a boszorkányokat, ismét egy temetőben találja magát.

9. A temetőbejárás és a sírlátogatás a *Cipruslombok*-ciklus meghatározó vershelyzete. A visszaemlékezésekből tudható, hogy Petőfi 1845 januárjában *naponta* – olykor még éjszaka is! – kilátogatott Etelke sírjához. Vagyis ez idő tájt nemcsak lélekben, de a valóságban is temetőközeli élt. Ha *innen* nézzük, szervesen illeszkedőnek ugyan továbbra sem, de legalább magyarázhatónak tűnik az elbeszélő költemény XXII. fejezete, melyben a címszereplő váratlanul *ismét* egy temetőben találja magát. János vitéz ugyanis elfáradt, és egy alkalmasnak tetsző helyen, miként Petőfi írja:

Ledőlt, el is alutt, észre nem is véve,
Hogy nem nyugszik máshol, hanem temetőbe!

Álmában aztán kísértetek veszik körül, ám mielőtt még elbánhatnának vele, a kasszó elijeszti őket. A felébredő János vitéz pedig továbbmegy.

E fejezetben János vitéz passzív, szemben a korábbiakkal, amikor óriásokkal és boszorkányokkal küzd meg, illetve a későbbiekkel, amikor majd a fenevadaknak látja el a baját. Ez a temetőjelenet – miként erre már Oravecz Ödön is felhívta a figyelmet – annyira „nem illeszkedik szervesen a cselekménybe”,³¹ hogy ha kivennénk belőle, gyakorlatilag észrevehetetlen lenne a hiánya! Mindenekelőtt azért, mert a hős ezúttal nem saját maga menti meg életét, hanem a *véletlen*, vagyis a válságos helyzetben éppen megszólaló kakas.

³¹ Uo. 32.

Itt tíz versszak erejéig megtorpanni látszik az addig dinamikus cselekménybonyolítás. Ha az előzőek alapján elfogadható, hogy a *János vitéz* utolsó harmada Etelke halála után készült, és ugyanakkor Petőfi ekkori, szinte kóros temetőbe járására gondolunk, legalábbis érthetőnek tűnik e betét. Különösen akkor, amikor a ciklus azon január végi verseit – a *Tizenkettőt ütött az óra...* és a *Hiába vártalak hát...* kezdetűeket – olvassuk, amelyekben a halott kedves éjfélkor feltűnő „fehér alak”-ként jelenik meg. A *Cipruslombok* ekkoriban írt alábbi darabja pedig már-már kísérteties hasonlóságot mutat a *János vitéz* XXII. fejezetével:

*Midőn nagyon bánt a vad fájdalom,
A várost, a világot elhagyom,
S oda megyek ki, hol az emberek
Napestig mélyen alva fekszenek,
De ha az óra éj felére jár,
S felbők közti búsong sárga holdsugár:
A szendergőnek álma megszakad,
S elhagyják mély, sötét tanyájakat,
S fehér ruhában járnak tétova,
Míg hajnalt hirdet a kakas szava.
Ide megyek, a temetőbe, én
Fájdalmaimnak vészes éjjelén.*

(Midőn nagyon bánt...)

S most nézzük, hogyan folytatódik a *János vitéz* előbb megkezdett temetőjelenete:

*Mikor éjfélnek jött rémes órája,
A száját mindenik sírhalom feltátja,
S fehér lepedőben halvány kísértetek
A sírok torkából kiemelkedtenek.*

[...]

*És oda suhantak mind a kísértetek,
És körülötte már karéjt képeztének,
És nyultak utána, de a kakas szóval,
S a kísértet mind eltűnt a kakasszóval.*

E párhuzamon – miként a többen is – a *Kritikai kiadás* könnyedén túllép, mondván, „a korábbi művek motívumainak szaporodó átvétele az ihlet fáradásának jele”...³²

E leegyszerűsítéssel szemben a feltűnő számú egybeeséseket én inkább azzal magyarázom, amit a korábbi példáim is szemléltetnek: Petőfi egyszerre dolgozott a *János vitéz* folytatásán és a *Cipruslombok* darabjain.

Vagyis nem feltétlenül önmagát ismételte, hanem *ugyanarról beszélt* – különböző műfajokban.

A ciklus utóbb idézett, „kakasos” versének keletkezése január harmadik hetére datálható. Elbeszélő költeménye kéziratát a költő a hónap végén adta nyomdába, te-

³² *Kritikai kiadás*. 443.

hát, ha valóban januárban írta a *János vitéz* utolsó harmadát, akkor nagyjából éppen e vers papírra vetése idején tarthatott a temetőjelenetnél.

10. A kakasszóra felébredő János vitéz továbbindul és hamarosan az Óperenciás-tengerhez ér. Utóbb kiderül, hogy ez az elképzelhetetlenül széles víz választja el Iluskától. A *Cipruslombok* utolsó verseiben is feltűnik a tenger, mely elvesz minden kincset (*Alltam sírhalma mellett...*), sőt, a könnyek és a lét tengere is (*E szobában küzködött...*), mint legyőzhetetlen akadályok.

János vitézt a tenger sem retenti vissza, és hamarosan vándorlása újabb színhelyén, Tündérországbán találja magát. Azonban az elbeszélő költemény utolsó fejezetében Petőfi hőse megelégedi a bolyongást a tündérek boldogsága láttán. Összeomlik; úgy érzi, nem bírja tovább. Egy tónál eldönti, hogy véget vet életének,

*S a rózsát, melly sírján termett kedvesének,
Levette kebléről, s ekkép szólítá meg:*

»Te egyetlen kincsem! hamva kedvesemnek!
Mutasd meg az utat, én is majd követlek.«

A *Cipruslombok* darabjait író Petőfi január második felében ugyancsak a reménytelenséggel néz szembe. Az Etelke halála utáni első heteken túl a felfoghatatlanságot és a kétségbeesést a beletörődés és a halálvágy váltja fel. A *Hatalmas orvos az idő...* kezdetű költeményben ez olvasható:

*Azért szeretném most, midőn búlt kebelem
Vágy-, kívánságtalan,
Azért szeretném most, ha elmennék oda,
A hol Etelke van.*

Etelke halálát és az egy hónappal korábbi szép tervek megvalósulását Petőfinek tudomásul kellett vennie. Szerelme meghalt – és bár az első órákban tetszhalottnak remélték – immáron számára is nyilvánvalóvá vált, hogy többé nem támasztható fel. A költő ennek lehetetlenségét vallja be a ciklus záródarabjainak egyikében, a *Tizenketőt ütött az óra...* kezdetű versben, melyben így szól Etelke szelleme:

*»Én újra élni akarok;
Megkeresem
Elvesztett életem.
Nincs nálad?
Add vissza, kérlek, hogyha megtaláltad.« –
Oh nincs az nálam,
Meg nem találtam drága életem;*

Ami a valóságban lehetetlen, az egy mesekölteményben természetesen megtörténhet. S ez magyarázat lehet Martinkó András kérdésfelvetésére, miszerint „talán sohasem tisztázható megnyugtatóan, miért lépett át a mű a mese világába”.³³ Martinkó nyomatókkal hangsúlyozza: „A magam részéről azt látom valószínűnek, hogy a *János*

³³ Martinkó András i. m. 86.

vitéz valóban nem annak indult, ami lett.³⁴ S nem feltétlenül csupán azért, mert – mint feltételezi: az első 17 fejezet megírása után – *A helység kalapácsához* viszonyítva Petőfi túl rövidnek találta újabb epikus költeményét „egy önálló (s 50 krajcárért eladható) füzethez”.³⁵ A bővítésre a szeretett lány, Etelke kvázi-*feltámasztása* is ösztönözhetette a kétségbeesett költőt. Véleményem szerint ez az a „logikus” indok, amely a folytatást magyarázza, és amelyet Martinkó András általában hiányol „a későbbi méltatók” hipotéziseiből.³⁶

Ha elfogadjuk, hogy „mindazt, amit eddig a 17. szakaszig megírt, az élet, az olvasmányok, saját élmények szolgáltatták neki”,³⁷ akkor nem zárhatjuk ki, hogy a folytatást is „az élet” és a „saját élmények” inspirálták. Ha így történt, akkor *mindenképpen* a meséhez kellett folyamodnia, hogy a csoda – a szerelmesek egymásra találása – megtörténhessen.

11. János vitéz Tündérorszámban úgy dönt, eldobja magától az életet. A rózsát maga elé veti, és már ugrana utána, amikor látja „Iluskává válni a virágot”. Partra viszi a lányt és hosszú idő után először *megcsókolja*.

A csók a *Cipruslombok* utolsó verseiben többször is feltűnik. A *Jőj, tavasz, jőj!*... kezdetűben Petőfi arról beszél, hogy egykor azt hitte, kapcsolatuknak „menyasszonycsók leend a vége”, a *Játszik öreg földünk*... kezdetűben pedig arról, hogy a Nap és a Föld „egymásnak csókokat adnak”, illetve „mindenhol csókjaik égnek”. Végül a *Tizenkettőt ütött az óra*... kezdetű, január végi versek egyikében az olvasható, hogy „Jer, karjaim kitérve állnak, / S kész ajkam, hogy csókját ajkadra hintse”.

Mindez különösen megrázó, ha arra gondolunk, hogy a költő életében először és utoljára akkor csókolja meg Etelkét, amikor az már meghalt. A mesében azonban lehetséges a csoda: János vitéz a *feltámadt* Iluskát csókolja meg. (Petőfinek legfeljebb a múzsa csókja maradt.) Ami a valóságban lehetetlennek bizonyult, a költeményben megvalósulhatott:

*A tündérnemzetség gyönyörű körében
S kedves Iluskája szerető ölében
Mai napig János vitéz ő kegyelme
Szép Tündérországnak boldog fejedelme.”*

„Nem háríthatjuk el magunktól a következtetést – állapítja meg a cselekmény e végpontjánál az elbeszélő költeményt egészen más szempontok szerint vizsgáló Trencsényi-Waldapfel Imre – [hogy]: János vitéz, amikor Tündérorszámba jut, valójában az üdvözült halottak közé, a boldogok szigetére kerül. [...] Így telik be János vitéz boldogsága, nem a földi életben, hanem a túlvilágon”.³⁸ Vagyis nincs, *nem lehet* visszatérés; az ismét egymásra találó szerelmespár örökre ott marad egy másik világ talán legtávolibb szegletén.³⁹

³⁴ Uo. 74.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 75.

³⁷ Uo. 74.

³⁸ Trencsényi-Waldapfel Imre: *A János vitéz*. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: *Humanizmus és nemzeti irodalom*. Bp., 1966. 197-231.

³⁹ Már Trencsényi-Waldapfel Imre is felhívta a figyelmet a Tündérországot őrző fenevadak és az *Isteni színjáték* vadállatainak párhuzamaira. (I. m. 225.) Messzire vinne, és ezért e tanul-

Míg a meseszerű *János vitéz* a boldogság képeivel zárul, az elégikus és vallomásos *Cipruslombok* éppenséggel mindennek az ellentétével:

*Ó, a kedves drága kis leány,
Ős az élet lakták szívemet;
Mint repkény a fákat, a remény
Atszövé e tündérteremet.*

[...]

*S ki lesz új lakó szivemben, melly
Nem sokára végkép romban áll?
Legfölebb is egy vén remete,
És ez a remete a halál.*

(Ó, a kedves drága kis leány...)

Az ugyancsak ekkoriban írt *Panaszkodám hát?*... kezdetű költemény záróstrófája pedig így hangzik:

*De többé, többé nem panaszkodom,
Büvös szigetté fog változni keblem;
Honnan ki nem fog út vezetni, mellyben
Elátkozottan él a fájdalom.*

Végezetül pedig Petőfi 1845 januárjának utolsó hetében azt írja a *Vahot Sándorhoz* címzett episztolában, hogy Etelke emlékét „a remények eldölt Tündércsarnoká”-ban őrzi...

Vagyis, amíg a mesés elbeszélő költeményben Tündérország az egymásra találó szerelmesek boldogságának szigete, addig a ciklus gyászverseiben a magára maradt költő reményeinek romkertje. Elképzelésem szerint e kettő Csapó Etelke halála után Petőfi költészetében ugyanannak az élménynek a kétféle nézőpontját jelenti. Mindazt, amit az 1846 legelején írt *Tündérlombban* – immáron egységes egészbe foglalva – így fogalmaz meg:

*Föl, föl! mondám, a mennybe! ahová
Fájó szívemnek tündérnépe lebben;
Föl a mennyekbe! [...]*

mányban nem vállalkozhatom annak végiggondolására, hogy Dante fő műve szerepet játszhatott-e a *János vitéz* utolsó harmadának megírásában. Ha erre valóban Etelke halála után került sor, akkor az elbeszélő költemény végső soron az igaz szerelem örökkévalóságáról (is) szól. Ha innen nézzük, akkor a németül és franciául is olvasó Petőfi verses meséjének – vagy ahogyan az 1845-ös kiadás első beharangozói nevezték: *víghóskölteményének* – „sötét erdőbe” tévedő, óriásokkal, szellemekkel és szimbolikus fenevadakkal találkozó, csodás rózsá-élményben részesülő, végül a halhatatlanok között maradó hősről könnyen a *Commedia* szerelme juthat eszünkbe.